

בלגיה

מדינה במערב אירופה. בימי הביניים ישבו יהודים מעטים בשטחי ב', אך במאה ה-14 חוסלו קהילותיהם. במאה ה-16 התיישבו בערי הארץ אנוסים מפורטוגל, ובמאה ה-17 היתה באנטוורפן קהילה גלויה למחצה. במאה ה-18 התיישבו בב' גם אשכנזים, ובסופה זכו היהודים בשוויון זכויות. עם כינונה של ב' כמדינה עצמאית ב-1830 ישבו בה רק קצת יותר מ-1,000 יהודים. מסוף המאה ה-19 גדל מספרם במידה ניכרת. ואולם, ב' היתה בעיקר תחנת מעבר לפליטים יהודים ממזרח אירופה אל ארצות שמעבר לים, ולפיכך לא היתה הקהילה היהודית יציבה בגודלה ובמוסדותיה. רק מראשית שנות ה-20 של המאה ה-20 ניכר גידול קבוע של יהדות ב', עקב בואם של מהגרים מן המדינות הרב-לאומיות שהתפרקו, רוסיה ואוסטריה-הונגריה, ואחרי-כן, בשנות ה-30, מגרמניה הנאצית. ערב פלישת הגרמנים לב' ישבו בה קרוב ל-66,000 יהודים (כלל האוכלוסייה – 8.3 מיליונים), אך רק כ-10% מהיהודים היו אזרחיה.

היהודים התרכזו בארבע ערים: בריסל, אנטוורפן, ליז' (Liège) ושארלרוואה (Charleroi), בעיקר בבריסל ובאנטוורפן. יהדות ב' הרשמית היתה מאורגנת בקונסיסטוריה מרכזית, אך המהגרים הרבים התארגנו בקהילות, בבתי-כנסת ובארגונים עצמאיים מחוץ למסגרת הקונסיסטוריה, ויידיש היתה שפת הדיבור שלהם. במרוצת הזמן כבשה לה הצרפתית מקום מרכזי, בעיקר בקרב הדור הצעיר. בב' היתה מיוצגת כול הקשת הפוליטית היהודית כפי שהתפתחה בפולין בין שתי מלחמות-העולם, ובלטו הזרמים הסוציאליסטיים של ציונים ולא-ציונים (ה'בונד' ופלגי שמאל רדיקליים אחרים). כתוצאה מכך אף נוצר קשר חזק למדי בין יהודים לתנועות השמאל הבלגיות, ולכך עתידה היתה להיות חשיבות רבה בהצלה ובהתנגדות בימי השואה.

הכיבוש הגרמני. ב-10 במאי 1940 פלשו לב' כוחות הגרמנים, וב-28 במאי נכנע הצבא הבלגי בהוראת המלך ליאופולד III. המלך נשאר בב', ואולם, ראש-הממשלה וחלק מחבריה ברחו, תחילה לצרפת, וב-31 באוקטובר 1940, אחרי התרוצצויות מרובות, הוקמה ממשלה גולה בלונדון. כך נוצרו שני מוקדי שלטון בלגיים רשמיים בעלי נטיות שונות. המלך נטה אומנם לשתף פעולה עם הגרמנים, בהתחשב ביחסי הכוחות החדשים, ופעם אחת אף נפגש עם היטלר, אך נמנע כמעט לחלוטין מפעילות גלויה. הממשלה הגולה עמדה לצד בעלות-הברית. שני הצדדים שללו זה את סמכותו של זה. להיטלר לא היו תוכניות מוגדרות לגבי מעמדה המדיני הסופי של ב' במסגרת ה'סדר החדש' שיקום באירופה אחרי נצחון גרמניה. העדר תוכניות מדיניות מוגדרות השפיע בצורה ניכרת מאוד על המינהל בב'. הוקם בה מינהל צבאי (Militärverwaltung) בראשות הגנרל אלכסנדר פון פלקנהאוזן (Falkenhausen). ביולי 1944 הוחלף המינהל הצבאי במינהל אזרחי (Zivilverwaltung) במטרה לחלק את ב'

ל'מחוז הרייך (Reichsgau) פלנדריה' ול'מחוז הרייך ולוניה', שכלל את המחוזות דוברי הצרפתית בדרום מערב, אינו (Hainaut), ליז', ליקסנבור (Luxembourg) ונמיר (Namur). לנציג הרייך בב' מונה יוזף גרוהה (Grohé). מערכת יחסים מורכבת שררה בתקופת המינהל הצבאי בין המינהל ובין רשויות אחרות של הגרמנים שהיתה להן דריסת רגל בב': משרד החוץ הגרמני, הס"ס בכללו, ובמיוחד ה'משרד הראשי לביטחון הרייך' שני הגופים האחרונים, שסרו למרותו של הינריך הימלר, ניסו ככול שיקלו להגביר השפעתם, מול נסיונות המינהל הצבאי לבולמם. מנגנון המינהל הבלגי המשיך לפעול באופן סדיר בניהולם של מנהלי משרדי הממשלה (Secrétaires Généraux). הם נועדו דרך קבע לתיאום עמדות, ובמידת-מה היו 'ממשלה זוטא'. כפעם בפעם היו חילופים בהרכב חבר המנהלים.

בימים הראשונים של ספטמבר 1944 שוחררו בריסל ואנטוורפן בידי צבאות בעלות-הברית, ובראשית נובמבר היתה כול ב' משוחררת, אך במתקפת החורף בהרי הארדנים בדצמבר 1944 שוב כבשו הגרמנים שטחים בדרום-מזרח המדינה, ורק בסוף ינואר 1945 נהדפו ממנה אחרוני החיילים הגרמנים.

על-פי נתונים משנת 1980 היו בב' בעת פלישת הגרמנים 65,696 יהודים (ולא 90,000, כפי שצוין במחקרים קודמים). 34,801 מהם נכלאו או גורשו, ומתוכם נספו 28,902, שהם 44% מכלל יהודי ב'. שיעור זה קטן בהרבה משיעור הפגיעה ביהודי הולנד, למשל. הדבר נבע משלושה גורמים עיקריים: צורת הממשל הגרמני בב' וצביונו; המנטליות של הקיבוץ היהודי; יחסה של האוכלוסייה המקומית. גם בב' ניתן למצוא את המאפיינים המרכזיים של המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים: דחיקת רגלי היהודים מהשפעה ציבורית, נישול כלכלי, עבודת כפייה, בידוד, ולבסוף – שילוח להשמדה. ברם, צביון הממשל הגרמני בב' פעל ככוח בולם במינון, בהדגשים ובקצב הפעולות. בשתי שנות הכיבוש הראשונות, עד לגירושים, פורסמו 18 צווים והוראות אנטי-יהודיים. המרווחים הגדולים, יחסית, בפרסום החוקים הללו הקנו מראה מתון לכלל הצעדים האנטי-יהודיים: ב- 23 באוקטובר 1940 נאסרה השחיטה הכשרה, וב- 28 באוקטובר פורסמה הגדרה של יהודים על-פי החוק, והוטל עליהם לערוך מיפקד ומרשם עסקיהם, והם הורחקו מהמינהל הציבורי, מעיסוק בעריכת-דין, בהוראה ובתפקידים באמצעי התקשורת.

ב- 31 במאי 1941 קבעו שני צווים חובת סימון של עסקי היהודים והצהרת הונם ורכושם, ובכללם נכסי דלא נידי, וזכות המשיכה של היהודים מפקדונותיהם בבנקים הוגבלה לסכומים חודשיים קבועים; נתאפשרה 'אריזציה' של 'מפעלי יהודים', ונדרשה הרחקתם של יהודים מתפקידי ניהול בכול החברות. ב- 29 באוגוסט 1941 הוגבלה תנועת היהודים, הם חוייבו להתגורר בארבע הערים הגדולות בלבד, והוטל עליהם עוצר לילה בשעות 20.00 עד 07.00. ב- 25 בנובמבר 1941 פורסם צו שהורה להקים את אגוד היהודים בבלגיה (אי"ב) וכול היהודים חוייבו להשתייך אליו. כעבור שבוע התפרסם צו שחייב הוצאת כול הילדים היהודים

ממערכת החינוך הכללית, ואי"ב חויב לארגן מערכת חינוך יסודית ותיכונית (הצו מומש רק כארבעה חודשים אחרי-כן). ב- 17 בינואר נאסרה יציאת יהודים מהמדינה. בהשלמה לפקודת חובת עבודה כללית, שניתנה ב- 3 במרס 1942, איפשר צו מיום 11 במרס להטיל עבודות כפייה מיוחדות על יהודים. ב- 27 במאי 1942 התפרסם, על-פי הוראת ה'משרד לביטחון הרייך', צו שחייב את היהודים לענוד את הטלאי הצהוב. הצווים והתקנות הללו הוצאו לפועל בידי המינהל הצבאי, שעשה ניסיון לצמצם במידת האפשר את השפעת הס"ס וה'משרד לביטחון הרייך' ולשמור על שליטת המינהל. רק במסגרת ה'פתרון הסופי', מאביב 1942, נהיתה השפעת זרועות הביטחון בטיפול ביהודים לדומיננטית. ההבדל בתפיסות בדבר חשיבות שאלת היהודים בב' השתקף בדינים-וחשבונות של ראש המינהל הצבאי אגרט רדר בראשית ימי הכיבוש, שבהם ציין כי 'השפעת היהדות על הכלכלה בב' היא בדרך כלל מועטה, פרט לתחום היהלומים' (אפריל 1941), ו'הבעיה היהודית אינה ממלאת... אותו תפקיד כרוב ארצות אירופה' (15 ביולי 1941).

גירושים. בקיץ 1942 החלו הגירושים בתיאום עם הגירושים מהולנד ומצרפת, והוכנו מטעם לשכתו של אדולף איכמן. בישיבה בלשכתו בברלין ב- 11 ביוני 1942 ניתנה ההוראה לממונים על ענייני היהודים בהולנד, בבלגיה ובצרפת לעשות הכנות להתחלת גירוש היהודים בתוך שבועות ספורים. ויכוחים שונים בין זרועות השלטון הגרמניות עיכבו את תחילת הגירושים, לעומת הארצות השכנות, עד 4 באוגוסט 1942. ב- 15 ביולי קיבל אי"ב הוראה להקים משרד לצורך שיתוף-פעולה בעניין 'הגיוס לעבודה' (Arbeitseinsatz) של יהודים. הגירושים ארכו יותר משנה ונסתיימו בתחילת ספטמבר 1943 במיבצע שכונה 'אילטיס' (Itis), כאשר נתפסו וגורשו היהודים בעלי האזרחות הבלגית שעד אז נדחה גירושם. ניהול גירושם של היהודים רוכז בידי המחלקה לענייני יהודים בשדרות לואיז (Avenue Louise) בבריסל. צוות המחלקה היה מצומצם, ולצורך פעולות המעצר והגירוש השתמשו בעיקר ביחידות המשטרה הגרמנית ז'נדרמריית השדה (Feldgendarmarie). רובם המכריע של המגורשים מב' נספו באושוויץ. קבוצות קטנות הגיעו לבוכנוולד, לרונסבריק ולברגן-בלזן. מהמשלוחים של סוף אוגוסט ותחילת ספטמבר 1942 הוצאו גם קבוצות של גברים בקוזל (Kosel) על-פי הסכם בין הימלר לשר החימוש אלברט שפר. היהודים הללו גילו בעבודות הכפייה כושר עמידה גבוה יותר מיהודי הולנד שבאותה הקבוצה.

צעדים בתחום הכלכלה. כבר לקראת סוף 1940 החלה הפעילות האנטי-יהודית בתחום הכלכלה. בראשית הכיבוש לא נעשו צעדים שפגעו ביהודים, אדרבה, נתעורר הרושם שתיתכן פעילות סבירה. ואכן, היו יהודים שברחו עם הכיבוש, בעיקר לדרום צרפת, וחזרו לב' ולפעילותם הכלכלית, בעיקר בתעשיית היהלומים באנטוורפן. כבר בנובמבר 1940 הורה הרמן גרינג על 'אריזציה' של הכלכלה הבלגית וגורמים גרמניים שונים הביעו התעניינות בעסקים של יהודים, אך למעשה החלה ה'אריזציה' רק בסוף 1941, בתוקף צווים מ- 28

באוקטובר 1940 ו- 21 במאי 1941. ה'אריזציה' קיבלה תנופה במרס ואפריל 1942, כשהחלו בחיסול שיטתי של עסקי יהודים בטקסטיל, עורות ויהלומים, ולא הושלמה עד סוף הכיבוש. על-פי דין-וחשבון מסכם של הגרמנים, הצליחו דווקא עסקים יהודיים גדולים לשמור על קיומם ורכושם. גם בתחום נכסי דלא נידי ניתן להצביע על תופעה דומה.

ב- 1942 פורסמו כמה צווים בתחום הכלכלה: בעניין החרמת רכושם של יהודים יוצאי גרמניה (ב- 22 באפריל וב- 1 באוגוסט), הגבלה מרחיקת-לכת של העיסוק במקצועות רפואה (ב- 1 ביוני) ואיסור מכירת נכסי דלא נידי בלי אישור (ב- 29 בספטמבר, בעת הגירושים למחנות).

היבט אחר לפעולות השוד של הגרמנים היה החרמת רכוש היהודים שלא חזרו לבתייהם או שגורשו, ושל מוסדות ואוצרות אומנות. את הפעולה ההיא הוציא לפועל מטה מבצע רוזנברג. כאשר התנהלו הגירושים בקצב מלא פעל המטה רק בתחום אוצרות האומנות והדברים 'בעלי הערך האידיאולוגי' (כגון תשמישי-קדושה ופולקלור יהודי, ספריות ועוד), ואת החרמת תכולת הדירות המוחרמות לטובת צורכי העם הגרמני השאיר לנציג משרדו של רוזנברג (מיניסטרוין הרייך לשטחי המזרח הכבושים Reichsministerium Für Die Besetzten Ostgebiete) והמינהל הצבאי בב'. אין אפשרות לאמוד בדיוק את שווי הרכוש שנלקח מן הדירות. נתון אחד מסוף אוגוסט 1944 מעריך את נפח הריהוט שהחרים המינהל הצבאי בלבד ב- 100,000 מ"ק. עוד שלב של שידת רכוש מיהודים היה במחנה מכלן (מלין), כשנלקח רכוש מיטלטל שהוכרחו המגורשים להשאיר מאחוריהם, עם עלייתם לרכבות, ובכלל זה תכשיטים, שעונים וציוד אחר.

עבודת כפייה. מאמצע יוני 1942 נוסף לדחיקת רגלי היהודים ולנישולם הכלכלי גם ניצול כוח עבודתם. בין הגיוס לעבודת הכפייה ובין הגירושים לא היה קשר ישיר – לא מבחינה עקרונית ולא מבחינת המוסדות המוציאים לפועל – אך בשל סמיכות הזמנים לתחילת הגירושים, נתפס הדבר בעיני הציבור כחטיבה אחת. למעשה היה הדבר קשור למיבצע הכלל-אירופי של גיוס פועלי כפייה מארצות הכיבוש. כוחות עובדי הכפייה היהודים הועסקו בעיקר במפעלי הביצורים לאורך חופי צפון-צרפת מטעם 'ארגון טוט', ולשם גיוסו 2,252 איש ב- 7 קבוצות, שיצאו בחודשים יוני-אוגוסט 1942 מבריסל, משארלרואה ומליז'. יהודים עבדו גם במחלקות בינוי וביגוד של הצבא. קבוצות אחדות עבדו תקופות קצרות גם בבית-החרושת לנשק פ.נ. בהרסטל (Fabrique Nationale D'Armes De Guerre, Herstal), במחצבה ובהכשרת קרקע לעיבוד חקלאי. לעובדי הכפייה ניתן תשלום, שהופקד על שמם בבנק בבריסל. ברם, רובם נשלחו ממחנות העבודה להשמדה דרך מכלן או דרך מחנה דרנסי שבצרפת, אחרים חששו לגבות את כספם; לפיכך נותר כספם בבנק עד תום המלחמה.

יחסים בין היהודים ובין האוכלוסייה הבלגית. כבר לפני כיבוש ב' בידי הגרמנים היתה מערכת היחסים בין היהודים ובין האוכלוסייה, על רכיביה השונים, מורכבת. השפיעו צביונה הקתולי של רוב האוכלוסייה, המאבק הלשוני בין הפלמים לולונים, ובמידה רבה גם היותם של רוב

היהודים מהגרים שזה מקרוב באו, בעלי מנטליות שונה מאוד משל האוכלוסייה המקומית. ואולם, השפיעו גם הצביון הדמוקרטי של המדינה והשתלבותם המהירה של היהודים בחיי הכלכלה ובחלק מהתנועות הפוליטיות. בזמן הכיבוש השפיעה גם עמדתה של הממשלה הגולה, שב-10 בינואר 1941 פירסמה הצהרה ובה ביטלה את כול צווי מינהל הכיבוש הצבאי, והבטיחה החזרת הרכוש שנשדד והענשת משתפי-פעולה.

ב-10 באוקטובר 1940 דרשו הגרמנים ממנהלי משרדי הממשלה לפעול להרחקת היהודים מהכלכלה. משסירבו המנהלים רשמית על בסיס חוקי לא כפו עליהם הגרמנים לעשות זאת, אלא פירסמו בעצמם את הצווים האנטי-יהודיים, והמנגנון הממשלתי הבלגי שיתף פעולה בהוצאת הצווים לפועל. בשנתיים הראשונות היתה בדרך-כלל תגובת הציבור לחקיקה האנטי-יהודית אדישה למדי. ואולם, היו חריגות מכך. הצווים האנטי-יהודיים מיום 28 באוקטובר 1940, ובמיוחד הצו בדבר הרחקת היהודים מהשירותים הממשלתיים, עוררו תגובה שלילית בציבור, ואף נשמעו מחאות רשמיות. בלטו מחאותיהם של שלושה אישים בכירים בתחום המשפט בבריסל, ושל האוניברסיטה החופשית של בריסל, שבה היה המספר הרב ביותר של המרצים היהודים. בעקבות זאת נזפו הגרמנים באוניברסיטה, אך לא נקטו נגדה עוד אמצעים. ואולם, המחאות הללו לא גרמו שינוי במדיניות הגרמנים.

מספר ארגונים ימניים קיצוניים שיתפו פעולה עם הגרמנים. שיתוף-הפעולה נבע ממניעים שונים – אידיאולוגיים, כלכליים, ההערכה שאין ברירה אלא הגמוניה של גרמניה הנאצית, ועוד. בין התנועות משתפות-הפעולה יש לציין במיוחד את 'התנועה הלאומית הפלמית' (Vnv), (Vlaamss Nationaal Verbond) בראשות סטאף דה קלרק ואת תנועת 'רקס' (Rex), הולנדית בעיקר, בראשות ליאון דגרל. מקרבם יצאו גם כ-400 מתנדבים לס"ס, בשני לגיונות. הם הפיצו תעמולה אנטישמית, ואף סייעו לשלטונות להוציא לפועל את מדיניותם. ביניהם יש להזכיר אף את 'רדיו בריסל' (Radio Bruxelles), שבמקרים לא מעטים הצטרף לתעמולה האנטי-יהודית. השפעתם היתה מוגבלת למדי, אך נראה שבכול זאת הביאו במקרים לא מעטים לידי הימנעות ממחאות נגד המדיניות האנטי-יהודית. יש לציין את מינויו של איש ה-Vnv חררד רומסי למנהל משרד הפנים (1941). בתפקידו זה סייע רומסי ליישם את החקיקה האנטי-יהודית. בחול המועד פסח תש"א (14 באפריל 1941) ערכה קבוצה קטנה של פעילים לאומנים פלמים אנטישמים את 'הפוגרום של אנטוורפן', כנראה ביוזמת אחת מזרועות השלטון הגרמניות המקומיות, ובמהלכו נפגעו שני בתי-כנסת וביתו של הרב מרכוס רוטנברג. הטלת חובת הענידה של הטלאי הצהוב (ראה אות קלון), שפורסמה ב-27 במאי 1942, עוררה כמה תגובות שליליות. מועצת ראשי-עיריית בריסל-רבה סירבה להפיץ את הסימן המזהה (וגם האי"ב הצביע על חוסר אפשרות לעשות זאת). אך לא כך היה בשאר הערים שבהן התגוררו יהודים, ובכלל זה באנטוורפן. מרבית עיתוני המחותרת גינו את הצו בחריפות, ואף קראו לציבור לנקוט צעדי הזדהות. ואכן, ניכרה אהדה רבה ליהודים, והיו שענדו לאות

הזדהות סימנים שונים שדמו לטלאי. הדבר לא שינה את המצב, אך יש הסבורים כי יש לראות באירוע זה נקודת מפנה שיצרה נכונות רבה יותר מצד האוכלוסייה לסייע ליהודים בעת הגירושים.

בתקופת הגירושים, בתחילתה בקיץ 1942, נודעת חשיבות מרובה לתגובת הציבור הבלגי. תנועת ההתנגדות בב' לא היתה מאוחדת אלא מורכבת מקבוצות שונות.

עם זאת היתה תמיכה רחבה למדי להתנגדות, ופעולות ההסתרה, למשל, לבשו ממדים נרחבים, ומעריכים את מספר המסתתרים הלא-יהודים מפני עבודת כפייה בכ- 80,000 נפש. גם עיתונות המחותרת היתה בעלת היקף ותפוצה נרחבים. מספר הפעילים המאורגנים בתנועת התנגדות מוערך בכ- 70,000 נפש. כול זאת באוכלוסייה של כשמונה מיליוני תושבים. למפלגה הקומוניסטית הבלגית היה מקום מרכזי בפעולות ההתנגדות, למרות היותה קטנה. המפלגה היתה שותפה חשובה בהקמת 'חזית העצמאות' (Front D'Indépendance) בחודש מרס 1941; חזית זאת היתה ארגון ההתנגדות הרחב ביותר. במחתרת על שלוחותיה השונות היו פעילים גם יהודים רבים. הודות לסיוע נרחב של האוכלוסייה, בעיקר של פעילי שמאל ומוסדות כנסייה, אך גם של יחידים לא מאורגנים, הוסתרו כ- 25,000 יהודים. ניתן גם סיוע לבריחת יהודים בלגים ומעבר יהודים הולנדים דרך ב' לצרפת ולשווייץ.

בין פעולות ההסתרה של הכנסייה הקתולית יש לציין במיוחד את האב ז'וזף אנדרי בנאמיר (Namur) ואת הסמינר האזורי בבאסטון (Bastogne), וכן את ההגמון לואי-ז'וזף קרקהופס בליז'. גם בהגמונות מכלן הוסתרו רבים. החשמן יוסף-ארנסט ואן רוי, בעל הסמכות העליונה בכנסייה הקתולית בב', עשה גם הוא פעולות אחדות למען היהודים, אף כי בזהירות מרובה. בתחילת תקופת הגירושים פעל לשחרר מגירוש מומרים ונשואים בנישואי תערובת ויהודים אזרחי ב'. כעבור כמה שבועות, בחודש ספטמבר 1942, התערב החשמן לשחרר את הרב אולמן וראשי האי"ב, שנעצרו ונשלחו למחנה ברנדונק. מצד הביקורת נטען, שדווקא העדר מחאה כוללת מצד החשמן והתערבותו רק למען קבוצות מסויימות בקרב היהודים, הקלה את גירוש האחרים. להשעיית גירושם של היהודים בעלי האזרחות הבלגית התערבה גם המלכה האם אליזבת. ב- 1 באוגוסט 1942 נפגשו עמה שלושה מראשי האי"ב ואחרי-כן פנתה אליזבת בבקשה להיטלר עצמו, באמצעות הגנרל פון פלקנהאוזן. דחיית גירושם של בעלי האזרחות הבלגית היתה אפוא תוצאה של התערבות למענם מצד גורמים בלגיים, של פרגמטיזם מצד המינהל הצבאי ושל הסכמה זמנית מצד ה'משרד הראשי לביטחון הרייך' מתוך שיקולי נוחות. ואולם, מכלל ההגנה על היהודים ה'בלגים' השתמעה למעשה גם הפקרת היהודים ה'זרים', שכאמור, היו רוב היהודים בב'. ה'צלב האדום' הבלגי סייע ליהודים רבים בחבילות מזון. ב- 1943 העביר כמחצית מחבילות המזון שלו שיועדו ליהודים אל אותם

שהסתתרו. לעומת גילויי העזרה הרבים בעת הגירושים, היו אזרחים שהלשינו על יהודים מסתתרים. היו גם קבוצות אחדות בקרב חברי ארגוני הימין הקיצוניים שחיפשו מסתתרים. הציבור היהודי. בעת הקרבות בחודש מאי 1940 ניסו יהודים רבים לברוח לצרפת ולבריטניה. חלקם הגיע לדרום צרפת ואף לספרד; רבים מן האחרים שבו לבתיהם אחרי נדודים שארכו שבועות אחדים. בחודשי הכיבוש הראשונים, שבהם לא נעשו פעולות אנטי-יהודיות, ניסו היהודים לשקם את חיי הציבור שלהם. ראשית כול התארגנו ועדי עזרה מרכזיים בבריטלי ובאנטוורפן. אחר-כך חידשו פעולותיהן קהילות וחלק מהארגונים, המפלגות ותנועות הנוער. מכיוון שחלק מרבי הכלכלה וההנהגה הישנה הצליחו לברוח, נפגעו הקונסיסטוריה המרכזית, כמה ארגוני סעד והקהילות האורתודוקסיות בבריטלי ובאנטוורפן. מנהיג הציונים הכלליים, איצקו קובוביצקי, היה אז הדמות המרכזית שניסה לארגן מחדש את חיי היהודים, והביא לידי שילובם של ציונים רבים בארגונים המייצגים אל יהדות ב'. הרב הראשי (Grand Rabbin) של ב', יוסף וינר, נמלט בעת הקרבות, ובספטמבר 1940 קיבל עליו את התפקיד הרב שלמה אולמן, שמאז 1937 היה הרב הצבאי הראשי, ושאביו יסד את אחת הקהילות האורתודוקסיות באנטוורפן. לצד הארגונים הללו של היהודים הבלגיים ויהודי מזרח-אירופה, התארגן גם ועד של יהודים יוצאי גרמניה, שהגיעו לב' לפני כיבושה, והיו כחמישית מכלל היהודים. שינוי מהותי בפעילות קשת מגוונת זאת של ארגונים חל עם הקמת האי"ב בסוף 1941; חלק מהארגונים הישנים שולב באי"ב, חלק המשיך לפעול באופן רשמי, וחלק – באופן בלתי רשמי. ואולם, נוכח המעמד המרכזי של האי"ב השתנה מרחב הפעולה של כול הארגונים.

תחילה לא פגעה הרחקת היהודים ממשרות ציבור באופן קשה בציבור היהודי, מכיוון שרק מעטים מהם עסקו בתחום זה, וגם פגיעתה של החקיקה הכלכלית היתה מוגבלת. ואולם, ההרעה במצב הכלכלה הכללי וה'אריזציה' שהתחילה בקיץ 1941 השפיעו בצורה ניכרת יותר, וצורכי הקהילה, ובפרט הסעד, החלו להעיק על הארגונים היהודיים. בכול זאת נשמר קיום כלכלי סביר עד לגירושם. אחרי-כן נפער פער בין היהודים בעלי האזרחות הבלגית ובין האחרים, הודות להגנה על אזרחי ב'. יצויין, כי נשמרו קשרים כלשהם עם הג'וינט, וממנו הגיעו כספי עזרה לאי"ב, ואחר-כך גם לועד להגנת יהודים' (ראה להלן).

בדרך כלל לא פגעו הגרמנים במיוחד באורח החיים הדתי. ואולם, הצו האנטי-יהודי הראשון שאסר שחיטה בלא הימום פגע בצריכת הבשר של הציבור האורתודוקסי. ניסיון להתגבר על כך נעשה על-ידי הזמנת מכשירים חשמליים להימום בהמות שעמדו בדרישות ההלכה באישור רבני הולנד. ההרעה במצב התזונה פגעה בציבור שומר הכשרות, בעיקר מ-1942. היצירה הספרותית הדתית לא פסקה. בין השאר הוחל בניסיון מעניין לתרגם את התלמוד ליידיש, כדי להקל על הנוער את לימודו (המפעל לא הושלם, וחלק ממנו פורסם אחרי השואה).

תחילה המשיכו מוסדות החינוך בפעולתם במתכונת שלפני הכיבוש. רובו של הנוער היהודי, שלא למד בבתי-ספר יהודיים, המשיך ללמוד במערכת החינוך הכללית עד לפירסום הצו להוצאת היהודים ממערכת החינוך הכללית בסוף 1941, והוא יושם למעשה רק מאפריל 1942. במהרה הוקמו בתי-ספר וגנים אחדים, בין השאר בבית-הכנסת המרכזי בבריסל. בשנת הלימודים 1942-1943, שהחלה אחרי תחילת הגירושים, הצטמצמה ביותר מערכת החינוך, שהיתה בניהול האי"ב. בשנת 1943-1944 נותרה רק ההוראה במסגרת בתי-היתומים שקיומם הרשמי בחסות האי"ב הותר. מוסדות לימוד דתיים מובהקים, כמו הישיבה בהיידה (Heide) שליד אנטוורפן, פעלו עד תקופת הגירושים.

תנועות-הנוער הציוניות ('השומר הצעיר', 'בני עקיבא', 'מכבי הצעיר', 'גורדוניה' ובית"ר) חידשו פעילותן בבריסל ובאנטוורפן, אף כי לא בהיקף הקודם. הפעילות התמקדה בתחומי החינוך, התרבות והעזרה ההדדית, בשיתוף-פעולה עם המפלגות והארגונים הרשמיים. הפעילות נפגעה בתכניה בגלל ניתוק הקשר עם ארץ-ישראל. בין תנועות-נוער שונות היה שיתוף-פעולה, כגון בין 'בני עקיבא' ל'השומר הצעיר' באנטוורפן בהשגת מזון מהסביבה החקלאית ובחלוקתו, ובחוות ההכשרה בבומאל (Bomal) שמדרום לליז'.

פעולות הצלה ומחתרת. יהודי ב' היו פעילים ובעלי יוזמה בתחום המחתרת וההצלה העצמית. בעניין זה מתנהל ויכוח בין היסטוריונים באיזו מידה ניתן להגדיר כ'יהודיות' את כול הפעולות שעשו יהודים, שכן פעולתם של רבים היתה במסגרות של ארגוני השמאל הבלגיים וביוזמתם. כך עצרו הגרמנים כבר ב- 1940 ו- 1941 יהודים שהיו פעילים בארגונים של מהגרים גרמנים קומוניסטים. בסוף יוני 1941, אחרי פלישת הגרמנים לברית-המועצות, שוב נעצרו קומוניסטים רבים, וביניהם יהודים לא מעטים; נתפסו גם יהודים שהיו פעילים בעיתונות מחתרת כללית מגוונים שונים (1941-1942). משקל היהודים ב'תזמרת האדומה', רשת ריגול למען ברית-המועצות, גם הוא היה מכריע. יהודים היו פעילים גם ב'חזית העצמאות' (Fi, Front D'Indépendance). מעשי התנגדות יהודיים ספציפיים תחילתם בסוף 1941. זמן קצר לאחר הקמת האי"ב התחילו להופיע ביידיש עיתוני מחתרת אחדים של ה'בונד' ושל 'פועלי ציון שמאל' (הוא התמיד בהופעתו) ובשנים 1943-1944 הופיע עוד ביטאון קומוניסטי ביידיש. התפרסמו עוד בטאונים, אחד בהולנדית ואחד בצרפתית. בעיתונות המחתרת היהודית של סוף 1941 ותחילת 1942 באה לידי ביטוי התנגדות לאי"ב ולפעולותיו. נוכח החמרת מצבם של היהודים יזם בראשית יולי גרט ז'וספה מגעים בין נציגי הקומוניסטים היהודים ו'חזית העצמאות' (FI), ובין אבוש ורבר, מנהיג 'פועלי-ציון שמאל', אדוארד רוטקל ובנימין ניקרק מהציונים הכלליים, חיים פרלמן, בעל עבר רוויזיוניסטי, ואז'ן הלנדאל, חבר הוועד המקומי של אי"ב בבריסל, בדבר הקמת ארגון מחתרת יהודי משותף להגנת יהודים – ה'וועד להגנת היהודים' (Cdj, Comité De Défense Des Juifs). בספטמבר 1942 החל הוועד בפעולתו המעשית. הוועד, שהיו לו קשרים בארגוני המחתרת הכלליים החשובים

ביותר וכן באי"ב, מלא תפקיד מרכזי בכול פעולות ההצלה וההתנגדות ב-1942-1944. הוועד הצליח ליצור קשר עם גורמי כנסייה ואחרים, גייס כספים ועסק בעיקר בהסתרת יהודים. מחלקת הילדים שלו, בשיתוף עם הוועד הלאומי למען הילד' (Oeuvre Nationale De L'Enfance, One) בראשות איבון נוז'ן, הביאה לידי הסתרת כ- 4,000 ילדים. ניתן סיוע גם להסתרת מבוגרים רבים.

לפעילות המחתרית החמושה בב', שרק בחלקה היתה קשורה ל'וועד', היו כמה הצלחות בולטות. אי"ב היה יעד לשתי התקפות בקיץ 1942: האחת על כרטסת היהודים במשרדיו, והשנייה על רוברט הולצינגר, האיש המרכזי שטיפל בשליחת צווי התיצבות לגירושים. למיבצע ההתנגדות החשוב ביותר של המחתרת היהודית נחשבת ההתקפה על רכבת המשלוח העשרים ממחנה מכלן לאושוויץ בלילה שבין 19 ל-20 באפריל 1943. מחקר חדש ומקיף מעמדי את המקרה, שהיה התקיפה היחידה באירופה על רכבת שילוח של יהודים, באור חדש. בריחות מתוך רכבות הגירוש ממכלן בעת נסיעתן על אדמת ב' נפוצו מאז המשלוח השישה-עשר ב-31 באוקטובר 1942. המספר הכולל של הבורחים מסתכם ב-571 מתוך כ-26,500 המגורשים מן המחנה, מתוכם 539 מהמשלוח השישה-עשר עד העשרים. מהמשלוח העשרים עצמו נמלטו 231 יהודים ו-23 מהם נספו מיריות שומרי הרכבת. רוב הנמלטים – ביניהם אחדים שהשתייכו לקבוצות מחתרת שונות – קפצו מן הרכבת ברגע שיקלו (חלק מהם ניסו לברוח כבר ממשלוח קודם); קבוצה אחת של 17 יהודים ניצלה הודות לפעולה מבחוץ של שלושה אנשים ובראשם יהודי, אשר פעלו בלא גיבוי של ארגון כלשהו. היא נערכה לא הרחק ממחנה מכלן, באמצע קטע הדרך שבין מכלן ללובן (Louvain/Leuven). השלושה עצרו את הרכבת בעורמה והצליחו לפתוח דלתות קרון אחד – וחלק מהיהודים בקרון קפצו ממנו תחת מטר אש השומרים. הפעולה היתה קטנה בהיקפה ובהצלחתה, אך נקשרו אליה גם הבריחות האחרות והיא הפכה לאגדה. האגדה השפיעה כבר בימי הכיבוש ועוררה גאווה בתנועות המחתרת. לאחר השואה היו שניסו לייחס את תכנון המיבצע, ביצועו והיקפו לגורמים שונים.

נוסף לפעילויות הללו של הסתרת והתנגדות, ניסו מאות יהודים לברוח לשווייץ, לדרום צרפת ומשם לספרד. עשרות רבות של חברי תנועות הנוער הציוניות הצליחו בכך. ב-1943 נהנו זמן מה מחסינות ממעצר ומגירוש גם כמה עשרות יהודים שהיו ברשימת המועמדים לחלופי יהודים בגרמנים. בסך-הכול היתה היוזמה היהודית גורם מרכזי במערכת הפעילות שאיפשרה הצלת שיעור גדול מיהדות ב'.

לאחר השחרור. שיקומה של יהדות ב' היה תהליך קשה וכאוב. תחילה התנגדו השלטונות לכך שיהודים שלפני המלחמה לא היו אזרחי ב' יישארו בה. נתעוררו גם בעיות בדבר החזרת כוש ליהודים. גם בשאלת יתומי המלחמה, האפוטרופוסות עליהם ודרך חינוכם היו עימותים בין ארגונים יהודיים שונים לבין עצמם, ובין היהודי לשלטונות. ההתארגנות הראשונה נבעה

מיוזמתם של יהודים שעם השחרור יצאו ממחבואם. בין השאר קם ועד מרכזי לשיקום החיים הדתיים (Comité Central Israélite Pour La Reconstruction De La Vie Religieuse (En Belgique)). חשיבות ניכרת היתה לפעולתם של הרבנים הצבאיים בצבאות בעלות-הברית בחודשים הראשונים לאחר השחרור, ושל ה'חטיבה היהודית הלוחמת', שהגיעה לב' בתחילת אוגוסט 1945 ובסיסה הוקמו בטורניי (Tournai) ובחנט (Ghent). חיילי החטיבה היו מעורבים בשיקום הפעילות הציונית ובטיפול באיתורם של יתומי מלחמה ובשחרורם. בשנים הראשונות לאחר השחרור קמו מחדש מפלגות ותנועות נוער ציוניות והיו ביניהן חיכוכים רבים. במרוצת הזמן נחלש השמאל הציוני, וגם קבוצות שמאל קיצוניות לא-ציוניות לא שוקמו. מאות מבני הנוער הציוני ויתומי המלחמה הגיעו לארץ-ישראל ואחרים היגרו. חיי קהילה יהודיים נתחדשו באנטוורפן ובבריסל בהיקף קטן בהרבה מלפני המלחמה (ובמידה מבוטלת במקומות אחרים, כגון בליז'). ב-19 באפריל 1970 נחנכה אנדרטה לזכר היהודים הנספים באנדרלכט (Anderlecht) וב-6 באוקטובר 1987 – בבקעת הקהילות החרבות ב'יד ושם' בירושלים. מדי שנה מתקיים מצעד שנתי של ניצולי המחנות והלוחמים למחנה השילוח דוסיין (Dossin) במכלן. עשרות רבות של בלגים שהצילו יהודים זכו בעיטור חסידי אומות העולם מטעם יד ושם.

במחצית הראשונה של 1981 הועמדו לדין בקיל שבגרמניה הממונה על משטרת הביטחון והס"ד בב' ובצפון צרפת ב-1941-1944 ארנסט אלרס, יורשו בתפקיד קונסטנטין קאנאריס וראש המחלקה לענייני יהודים במשטרת הביטחון והס"ד קורט אשה. אלרס התאבד לפני שנפתח המשפט, קאנאריס שוחרר ממשפט בשל מצב בריאותו, ואשה נידון ב-8 ביולי 1981 לשבע שנות מאסר בעוון גירושם של יהודי ב', שהיה בגדר שותפות לרצח.